

Samenvatting

Over de lessen van de aanpak van de Van Wougroep en andere criminele jeugdgroepen

Schijnwerpers op de straat

Schijnwerpers op de straat

Over de lessen van de aanpak van de Van Wougroep en andere criminele jeugdgroepen

Samenvatting

Timo Peeters

Teun van Dongen

Met medewerking van

Noël Koster

Utrecht, maart 2022

Samenvatting

In dit onderzoek hebben we de integrale aanpak van de Van Wougroep uit de Amsterdamse Diamantbuurt bestudeerd. Daarnaast hebben we – om de keuzes die binnen de Van Wou-aanpak zijn gemaakt in een breder perspectief te kunnen plaatsen – gekeken naar twee andere integrale aanpakken van criminele jeugdgroepen, te weten de Utrechtse Kopstukkenaanpak en de Tilburgse aanpak Mate(n) van de straat. We deden dit met in het achterhoofd dat criminele jeugdgroepen een belangrijke kweekvijver zijn voor de georganiseerde misdaad. En met de verwachting dat ons onderzoek ten goede zou kunnen komen aan aanpakken van criminele jeugdgroepen in de toekomst.

Hoofdvraag en methode

De vraag die centraal heeft gestaan is:

Welke lessen volgen uit de toepassing in de afgelopen tien à vijftien jaar van integrale aanpakken van criminele jeugdgroepen, en in het bijzonder de aanpak van de Van Wougroep, en wat betekenen deze lessen voor de huidige en toekomstige aanpak?

Het onderzoek dat we hebben uitgevoerd is kwalitatief van aard. We hebben meerdere dataverzamelingsmethoden toegepast, die niet voor alle casussen gelijk waren. Voor de Van Woucasus spraken we met veertien respondenten, waarvan twaalf betrokken waren geweest bij de aanpak. Naast deze twaalf toenmalig betrokkenen spraken we ook met de huidige projectleider Jeugd & Veiligheid van Amsterdam-Zuid (waaronder ook de Diamantbuurt valt) en met Khalid, die ten tijde van de aanpak gerekend werd tot de criminele harde kern

van de Van Wougroep. Daarnaast konden we ook gebruik maken van justitiële documentatie, die inzicht gaf in de mate waarin de leden (nu ex-leden) van de Van Wougroep in aanraking zijn geweest met justitie. Tot slot hadden we de beschikking over beleidsdocumentatie, waaronder een aantal plannen van aanpak. Voor de overige twee casussen hielden we in totaal vijf interviews. Bij de bestudering van de Kopstukkenaanpak hadden we de beschikking over een aantal interne documenten en een evaluatie van de aanpak. Bij de Tilburgse aanpak konden we gebruik maken van een uitgebreide beschrijving van de aanpak die ons toegestuurd werd door een van de ontwikkelaars van Mate(n) van de straat. Naast deze methoden die in hun toepassing meer casus-specifiek waren, hebben we wetenschappelijke literatuur bestudeerd over de factoren die jongeren ertoe kunnen bewegen om het leven binnen de criminaliteit te verruilen voor een leven buiten de criminaliteit. In de afsluitende fase van het onderzoek hebben we een digitale expertsessie gehouden, waarin we een aantal experts hebben laten reflecteren op de belangrijkste conclusies uit ons onderzoek en de waarde ervan voor de huidige aanpak van criminele jeugdgroepen.

De Van Wou-aanpak en de andere twee aanpakken

De Van Wou-aanpak, die liep van 2009 tot 2013, kenmerkte zich, zeker vanaf 2010, door een sterk gedifferentieerd karakter. Centraal in de aanpak stond het onderscheid tussen de rode groep (gecategoriseerd als 'criminele harde kern'), de gele groep (gecategoriseerd als 'voornamelijk crimineel, deels overlastgevend') en de groene groep (gecategoriseerd als 'voornamelijk overlastgevend, beginnend crimineel'). Harde criteria voor deze indeling waren er niet. Het onderscheid berustte, om de woorden van de destijds plaatsvervangend districtchef van politiedistrict Zuid te gebruiken, "op een combinatie van nattevingerwerk, ervaring, het kijken naar de intensiteit en de frequentie van de delicten en hun gedrag." Voor de rode groep en een deel van de gele groep was het een kwestie van 'gevangenisdagen tellen'. In politiekringen

werden deze jongeren bestempeld als 'afgeschreven' en 'uitbehandeld'. Binnen het stadsdeel zag men geen rol meer voor zichzelf weggelegd in de aanpak ten aanzien van de jongeren van de rode groep. Eén van de vertegenwoordigers van het stadsdeel merkte daarbij op dat straathoekwerk als enige partij met een opdracht vanuit het stadsdeel wel contact hield met hen. Straathoekwerkers zelf gaven echter aan dat ze geacht werden het contact met de rode groep te verbreken en erkende hangplekken van deze groep te vermijden, een beeld dat in andere interviews werd bevestigd. 'Zorg op maat' was er met name voor de groene groep (en hun gezinnen), die veelal uit jonge jongens bestond die soms klusjes uitvoerden voor de oudere leden van de groep, maar waarvan betrokken partijen het gevoel hadden dat zij met de juiste aanpak te redden waren van een criminele loopbaan.

De Utrechtse Kopstukkenaanpak en het Tilburgse Mate(n) van de straat waren beide intensieve, gecoördineerde en integrale aanpakken die zich richtten op problematische jeugdgroepen, waaronder groepen die (relatief) veel en zware misdrijven pleegden. Er waren naast overeenkomsten met de Van Wou-aanpak ook belangrijke verschillen. In vergelijking met de Van Wou-aanpak valt bij de Kopstukkenaanpak, die liep van 2012 tot 2014, op dat deze inzette op straf- én zorgmaatregelen ten aanzien van criminele leiders. Dat was de kerngedachte van deze aanpak, waarbij detentie werd aangegrepen als een '*window of opportunity*' om criminele jongeren te bewegen richting een leven buiten de criminele jeugdgroep en/of de criminaliteit. De Tilburgse aanpak, die begon in 2013, volgde een aantal van dezelfde lijnen als de Van Wou-aanpak. De leden van een criminele jeugdgroep werden onderverdeeld in categorieën – groen, oranje, rood – die overeenkwamen met de categorieën binnen de Van Wou-aanpak. Tegelijkertijd was de Tilburgse aanpak minder rigoreus van aard. 'Rode' jongeren, van wie de invloed op de rest van de groep beperkt moest worden, werden 'gedoseerd' toegelaten tot groepsactiviteiten. Ook was de hoop dat deze jongeren te bereiken waren middels hulpverlening nog niet, of nog niet volledig, opgegeven.

De Van Wou-aanpak: Eén aanpak, drie beelden

Bij het bestuderen van de Van Wou-aanpak overheersten drie beelden, die steun vonden in de verhalen van onze respondenten en/of in andere informatiebronnen zoals bijvoorbeeld interne documenten of justitiële documentatie. Een belangrijke aanleiding voor dit onderzoek lag in de vraag hoe het kon gebeuren dat de intensieve Van Wou-aanpak niet heeft kunnen voorkomen dat een deel van de Van Wougroep vandaag de dag actief is in de zware criminaliteit. Voor met name mensen van de politie en het stadsdeel die bij de Van Wou-aanpak betrokken waren, was dit echter geen vraag die betrekking had op de aanpak, omdat zij ervan overtuigd waren dat de criminele kopstukken al doorgroeid waren naar de zware criminaliteit op het moment dat de Van Wougroep de status criminele jeugdgroep kreeg. Oftewel, zij zouden toen al niet meer te redden zijn geweest. Het eerste beeld dat zich aandiende, vertrekt vanuit deze wetenschap en betreft een no-nonsense aanpak die snel effect ressorteerde doordat kopstukken van de straat werden gehaald. Een succes op zichzelf, waarmee er tevens ruimte werd gecreëerd voor onder meer jongerenwerk en 'hulp op maat' voor jongeren die nog wel te behoeden waren voor een criminele carrière. In het tweede beeld dat ontstond bij het bestuderen van de Van Wou-aanpak rijzen kritische vragen ten aanzien van de wijze waarop de vermeende leden van de Van Wougroep gecategoriseerd werden en de bedoelde en onbedoelde gevolgen hiervan. Hier zien we het beeld van een aanpak die door leek te slaan in het 'opbreken van de groep', zoals het hoofddoel van de aanpak in 2010 luidde; die er te gemakkelijk vanuit ging dat de gemeente geen rol meer had in de aanpak van een groep criminele jongeren. En er ook te gemakkelijk van uitging dat bepaalde jongeren crimineel waren. Het derde en laatste beeld dat naar voren kwam, was dat van een groepsaanpak onder druk, een aanpak die onder een publiek en politiek vergrootglas lag en zich had te verhouden tot andere trajecten en aanpakken die zich op criminele jongeren richtten. Dat deze soms botsende beelden naast elkaar kunnen bestaan, komt niet in de laatste plaats omdat ze op andere informatiebronnen steunden en grotendeels andere referentiepunten hadden.

Lessen

De lessen die we hebben getrokken in dit onderzoek vallen uiteen in twee soorten:

1. *Instrumentele lessen*. Dit type les vertelt ons iets over wat werkt of over de voorwaarden waaronder iets werkt (of heeft gewerkt in de door ons bestudeerde aanpakken).
2. *Grondgedachten*. Dit type les vraagt vormgevers van een aanpak, inclusief de uitvoerders daarvan, na te denken over de impact en de uitstraling van de aanpak en deze te bezien in het licht van de rechtsstaat (en al wat hieruit voort dient te vloeien), de bredere beleidskoers en de bredere sociale problematiek die ten grondslag ligt aan het ontstaan en volharden van criminele jeugdgroepen in lokale contexten.

Instrumentele lessen

Les 1: Er dient specifiek en zo vroeg mogelijk aandacht te zijn voor de afstemming en rolverdeling tussen partijen.

Veel van de uitdagingen en soms problemen binnen aanpakken doen zich voor omdat partijen niet op één lijn zitten. Dit is deels onoverkomelijk, maar tegelijkertijd zijn we ervan overtuigd dat problemen voor een gedeelte ondervangen kunnen worden door in een zo vroeg mogelijk stadium afspraken te maken over de afstemming en rolverdeling. De Van Wou-aanpak vormt in dit verband een geslaagd voorbeeld omdat lastige discussies naar de voorkant werden gehaald.

Les 2: Hulpverlening moet er zijn op het moment dat criminele jongeren hiervoor openstaan.

Hulpverlening die jongeren, die dreigen af te glijden, kan helpen de verleidingen van criminaliteit te weerstaan, moet altijd snel komen, aangezien criminaliteit, en crimineel geld in het verlengde hiervan, veelal voor het grijpen ligt. Dit heeft gevolgen voor de organisatie van de aanpak:

- *Contact*. De momenten waarop jongeren ontvankelijk zijn voor gedragsverandering kunnen kort kunnen zijn. Jongeren moeten op zo'n moment bij iemand terecht kunnen die ze kennen en vertrouwen en die datgene wat nodig is (en mogelijk is) om verandering te realiseren in gang kan zetten. Dit betekent ook dat het belangrijk is dat er eerstelijns werkers zijn die waar mogelijk contact hebben met deze jongeren.
- *Anticipatie*. Omdat het belangrijk is dat hulp direct geconcretiseerd kan worden als er een kentering komt, dient hier ook zoveel mogelijk op geanticipeerd te worden.
- *Doorzettingsmacht*. De snelheid waarmee hulpverlening op touw gezet kan worden, is ook afhankelijk van de mate waarin men in staat is om zaken voor elkaar te krijgen. Dit is extra van belang omdat hulp- en/of zorgverlening vaak draait om schaarse zaken.
- *Signaal*. Het is belangrijk te beseffen dat hulp aan vermeende criminele jongeren ook opgevat kan worden als een signaal dat misdaad loont en daarmee tot ontevredenheid kan leiden bij mensen die bijvoorbeeld te maken hebben met vergelijkbare sociale problemen of woonachtig zijn in de buurt van de criminele jeugdgroep. Dit laat boven alles het belang zien van een breder sociaal offensief als spoor naast een aanpak van een criminele jeugdgroep.

Les 3: Hulpverlening is maatwerk en komt daarmee nooit te laat of te vroeg.

Hulpverlening is maatwerk en hetzelfde geldt voor de toeleiding ernaar en voor andersoortige begeleiding van vermeende criminele jongeren. Dit wordt ook duidelijk in de Van Wou-aanpak, waar investeringen vanuit jongerenwerk in de wijze van omgang met LVB-jongeren en de herijking van de werkwijze van 'opvang en recreatie' naar 'activering en vorming' positief uitpakten. Wat hier ook aan bijdroeg, was het creëren van een veilige omgeving voor zowel de jongeren als de jongerenwerkers. Hoewel dit laatste bereikt werd door de rode groep buiten de deuren van het jongerencentrum te houden, sterken bovenstaande succesfactoren ons in het idee dat een aanpak er nooit op gericht moet zijn om criminele jongeren helemaal van de zachte kant (eerstelijns werkers) af te snijden, iets wat in de Van Wou-aanpak wel lijkt te zijn gebeurd. Juist omdat hulpverlening maatwerk is – en het daarmee altijd de vraag is of hulpverlening uit het verleden voldoende toegesneden was op de persoonlijke situatie en behoeften van de jongere – en omdat omstandigheden en mensen, en zeker ook jongeren, kunnen veranderen.

Les 4: Hoe rigoureuzer de consequenties van een indeling binnen een aanpak, des te belangrijker de indelingscriteria en de kwaliteit van de informatie over de leden van de criminele jeugdgroep die de indeling voedt.

Het verhaal van Khalid liet de enorme impact zien van de Van Wou-aanpak op de jongeren van de rode groep; en meer algemeen gesteld, de verstrekkende gevolgen die aanpakken, ook als deze niet resulteren in veroordelingen, kunnen hebben op de levens van de 'aangepakten'. Het is een bitter gegeven dat de indeling van Khalid in de rode groep een vergissing lijkt te zijn geweest. Daarnaast bleek uit de justitiële documentatie dat negen van de veertien jongeren van de rode groep, waaronder hoogstwaarschijnlijk Khalid, geen of in ieder geval geen noemenswaardig strafblad hadden ten tijde van de categorisering (voor acht van hen gold dat ze ook in 2021 geen strafblad hadden). Bovenstaande zaken zetten de aanname dat deze negen het stempel criminele harde kern

verdienden onder druk en zetten het uitgangspunt van de gemeente dat deze geen rol meer voor zichzelf zag weggelegd in de aanpak nog eens extra onder druk. En als zodanig plaatsen ze ook vraagtekens bij de vergaande gevolgen die de aanpak had voor in ieder geval dit deel van de rode groep. De les die we hieraan koppelen, heeft betrekking op de indelingscriteria. Hoe rigoureuzer de consequenties van een indeling binnen een aanpak, des te belangrijker de indelingscriteria en de kwaliteit van de informatie die deze indeling voedt. Dit betekent ons inziens dat er voor de indeling in de criminele harde kern van de Van Wougroep, die – en dit is belangrijk om te herhalen in dit verband – het stempel criminele jeugdgroep droeg, sprake had moeten zijn van een strafblad dat dit label kon dragen of in ieder geval van sterke vermoedens dat een jongere strafbare feiten pleegde die nog niet tot aanhouding hadden geleid. Het feit dat de meerderheid van de rode groep geen of geen noemenswaardig strafblad had ten tijde van de indeling en ook in 2021 geen strafblad had, lijkt er op te wijzen dat dit niet bij iedereen van de rode groep het geval was.

Les 5: Groepsaanpakken hebben zich te verhouden tot andere aanpakken en trajecten die zich richten op de criminele jongeren in kwestie en rechtstreeks van invloed kunnen zijn op de mate van regie die uitgeoefend kan worden. Tussen deze aanpakken en trajecten dient onderlinge afstemming plaats te vinden.

Een groot verschil met de huidige tijd en de beginperiode van de Van Wou-aanpak, is dat er steeds meer concurrentie is gekomen voor de groepsaanpak, met name door de komst van ZSM en de opmars van integrale persoonsgerichte aanpakken zoals de Top600 in Amsterdam. Dit kan, zoals bleek in zowel de Van Wou-aanpak als de Kopstukkenaanpak, rechtstreeks van invloed zijn op de mate waarin de groepsaanpak regie kan uitoefenen over de aanpak van de jongeren in kwestie. Het betekent dat er onderlinge afstemming dient plaats te vinden tussen de relevante aanpakken en trajecten, waarbij duidelijke afspraken gemaakt moeten worden en afspraken ook nageleefd moeten worden.

Les 6: Bij afschaling van groepsaanpakken moeten deze goed geborgd worden en wanneer problemen omtrent de criminele jeugdgroep zich weer voordoen, dient er beleidsmatige ruimte gecreëerd te kunnen worden om hier op in te kunnen spelen.

De aanpak van de Van Wougroep liep in 2013 af omdat relevante partijen van mening waren dat de doelen behaald waren. Recente ontwikkelingen in de Diamantbuurt laten zien dat het succes van gisteren niet per se het succes van morgen is. Meerdere respondenten merkten op dat de oude Van Wougroep voor een deel terug is in de buurt, waarbij ze de buurt weer zouden opeisen. Hoewel we er niet automatisch van kunnen uitgaan dat er criminele motieven zitten achter de hereniging in de buurt, geven diverse betrokkenen aan dat er niet goed genoeg is ingespeeld op de terugkeer van de groep. Hier worden meerdere redenen voor aangedragen. De gedeelde les die we hier uit halen, is dat aanpakken goed geborgd moeten worden en dat, wanneer problemen zich weer voordoen, er beleidsmatige ruimte gecreëerd moet kunnen worden om hier op in te spelen.

Grondgedachten

Les 1: Aanpakken kunnen diep ingrijpen op de levens van degenen die 'aangepakt' worden, dit brengt verantwoordelijkheden met zich mee voor de vormgevers van de aanpak.

Al eerder tekenden we de les op dat de indelingscriteria en de kwaliteit van de voor de indeling relevante informatie over de leden van de criminele jeugdgroep belangrijker worden naarmate de consequenties van een indeling groter worden. Hier ligt een fundamentele punt aan ten grondslag, namelijk dat beleidsmakers en uitvoerders zich bewust moeten zijn van de impact die een aanpak kan hebben op een jongere. De wetenschap dat het strafrecht diep kan ingrijpen op de meest fundamentele vrijheden van mensen komt met de verantwoordelijkheid dat er nagedacht wordt over de gevolgen voor degenen

op wie de aanpak zich richt. En in het verlengde hiervan, dat er terughoudendheid wordt betracht in het beperken van hun vrijheden, ook vanuit het idee dat iemand pas schuldig is als dit door een oordeel van de rechter is vast komen te staan. Een aantal vragen dringt zich op als we, het bovenstaande in ogenschouw genomen, naar de Van Wou-aanpak kijken. Hoe kan het zijn dat negen van de veertien jongeren van de rode lijst – de vermeende criminele harde kern van de groep – geen (noemenswaardig) strafblad hadden (hoeveel mensen als Khalid, die ten onrechte tot de criminele harde kern gerekend werden, zaten daar tussen)? Is er genoeg nagedacht over en rekening gehouden met de psychische en emotionele gevolgen van het constant in de gaten houden en op de huid zitten van jongeren? Is het inderdaad zo dat niemand Khalid kon vertellen waar hij zijn Top600-notering aan te danken had (zo ja, hoe verhoudt dit zich tot het in het bestuursrecht geldende rechtszekerheidsbeginsel en het motiveringsbeginsel)? Het feit dat deze vragen ook na ons onderzoek onbeantwoord blijven, doet in ieder geval vermoeden dat de gevolgen voor degenen op wie de aanpak zich richtte, of voor een deel daarvan, te gemakkelijk op de koop toe genomen werden. Hierbij dient wel vermeld te worden dat wat er binnen de Top600 gebeurde slechts indirect het gevolg was van de keuzes die gemaakt werden binnen de Van Wou-aanpak (als we ervan uitgaan dat de indeling die gemaakt werd binnen de Van Wou-aanpak aan de basis lag van de Top600-notering).

Les 2: Welke overheid willen we zijn?

Waar de nadruk in de vorige les lag op de verantwoordelijkheid van de overheid jegens vermeende criminele jongeren, verleggen we deze nu naar de bredere impact van de aanpak. De vraag die centraal staat, als we deze vanuit de vormgevers van de aanpak stellen, is: Welke overheid willen we zijn? Deze vraagt bestuurders en uitvoerders na te denken over de impact en de uitstraling van de aanpak en deze te bezien in het licht van de rechtsstaat (en al wat hieruit voort dient te vloeien), de bredere beleidskoers en de bredere sociale problematiek die ten grondslag ligt aan het ontstaan en volharden van criminele

jeugdgroepen in lokale contexten. Het gewicht dat aan deze taak toegekend moet worden is groot in een tijd die vraagt om emanciperend achterstandsbeleid en het verkleinen van de afstand tussen overheid en burger, en daarmee ook om een moreel geloofwaardige en betrouwbare overheid. We hebben ons in dit onderzoek niet gericht op hoe de bewoners van de Diamantbuurt de Van Wou-aanpak hebben ervaren. Wel werden hier uitspraken over gedaan door onder anderen de toenmalig wijkagent van de Diamantbuurt en jongerenwerkers, die blijk gaven van een positieve impact van de aanpak op de buurt en haar bewoners. Tegelijkertijd laat een etnografische studie van Anouk de Koning zien dat veel jongeren met Marokkaanse wortels hun vraagtekens zetten bij de harde wijze waarop de vermeende criminele jongeren van de wijk zijn aangepakt (De Koning, 2016). Minstens even belangrijk is haar conclusie dat het boetebeleid, het hangverbod en het cameratoezicht de wijk zouden hebben veranderd in een "vijandige" (2015, p. 160) omgeving voor veel jongeren, en dan met name voor jongeren met Marokkaanse wortels. Het zijn geluiden die serieus genomen moeten worden, omdat ze wijzen op gevoelens van uitsluiting en stigmatisering, terwijl de situatie in wijken als de Diamantbuurt nadrukkelijk vraagt om inclusie.

Les 3: Partijen en professionals die bij een aanpak betrokken zijn, moeten zich bewust zijn van het krachtenveld waarbinnen een aanpak zich beweegt (en gaat bewegen) en oog hebben voor de verantwoordelijkheden, moeilijkheden en kansen die hieraan verbonden zijn.

De aanpak van de Van Wougroep lag onder een publiek en politiek vergrootglas, hetgeen voor extra verantwoordelijkheden en moeilijkheden zorgde voor de partijen en professionals die betrokken waren bij de aanpak. Tegelijkertijd leverde dit ook kansen op. Wat we hieruit meenemen, is dat het belangrijk is dat partijen en professionals die bij een aanpak betrokken zijn, zich bewust zijn van het krachtenveld waarbinnen de aanpak zich beweegt (en gaat bewegen) en oog hebben voor de gevolgen hiervan.

Tot slot

Bij het bestuderen van de Van Wou-aanpak kwamen drie beelden boven drijven. Wat er gezien werd, was afhankelijk van hoe er gekeken werd en, vooral ook, van wie er keek of van welk type bron gebruik werd gemaakt. Hierin verscholen ligt misschien wel de grootste uitdaging van aanpakken van criminele jeugdgroepen, die ook raakt aan de lessen die we hebben getrokken. Aanpakken zijn op hun best wanneer ze de betrokken partijen in hun kracht zetten en tegelijkertijd recht doen aan de jongeren op wie de aanpak zich richt, de (mogelijke) benadeelden van een groep en de lokale maatschappelijke omstandigheden die maken dat een criminele jeugdgroep kan ontstaan en volharden. Dit was tien jaar geleden zo ten tijde van de Van Wou-aanpak en is nog steeds het geval, terwijl het belang van een passend antwoord op de problemen van stedelijke achterstandswijken en de hier klinkende lokroep van de zware criminaliteit alleen maar is toegenomen.

COLOFON

Opdrachtgever Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum

Auteurs Dr. T. D. Peeters
Dr. T. van Dongen

Met medewerking van N. Koster MSc
Foto omslag Olivier Middendorp / Hollandse Hoogte
Uitgave Verwey-Jonker Instituut
Kromme Nieuwegracht 6
3512 HG Utrecht
T (030) 230 07 99
E secr@verwey-jonker.nl
I www.verwey-jonker.nl

Begeleidingscommissie

Prof.dr. Frank Weerman (NSCR / Erasmus Universiteit)
Mr. Eva van Binsbergen (Ministerie van Justitie en Veiligheid)
Shanna Mehlbaum MSc (Mehlbaum Onderzoek)
Dr. Karin Wittebrood (Wittebrood Onderzoek, Training & Coaching)
Dr. Gerrit Haverkamp (WODC) opgevolgd door Mr. Willemien de Jongste (WODC)

ISBN 978-94-6409-154-0

De publicatie kan gedownload worden via de websites: [https:// www.wodc.nl](https://www.wodc.nl)
<https://www.verwey-jonker.nl>

© WODC, ministerie van Justitie en Veiligheid, Den Haag; Verwey-Jonker Instituut, Utrecht, maart 2022.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het WODC, ministerie van Justitie en Veiligheid en Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with WODC, ministry of Justice and Security and Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.